

**Селянства Вовчанського повіту Харківської губернії у другій половині XIX –
на початку XX сторіччя**

У статті досліджуються особливості та динаміка ринкової трансформації селянських господарств Вовчанського повіту Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Аналізується ефективність проведення в регіоні аграрних реформ та вирішення пов'язаних з ними господарчих та соціальних проблем місцевого селянського населення, простежені основні напрямки та результати розвитку селянського рільництва та тваринництва як важливі складові соціально-економічного розвитку пореформеного Вовчанського повіту.

Ключові слова: селянство, селянське господарство, соціально-економічний розвиток, ринкова трансформація, рільництво, тваринництво, Вовчанський повіт.

В статье исследуются особенности и динамика рыночной трансформации крестьянских хозяйств Волчанского уезда Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX ст. Анализируется эффективность проведения в регионе аграрных реформ и решение связанных с ними хозяйственных и социальных проблем местного крестьянского населения, прослеживаются основные направления и результаты развития крестьянского полеводства и животноводство как важные составные части социально-экономического развития пореформенного Волчанского уезда.

Ключевые слова: крестьянство, крестьянское хозяйство, социально-экономическое развитие, рыночная трансформация, полеводство, животноводство, Волчанский уезд.

This article analyzes the dynamics and market transformation of peasant farms Volchanskogo district Kharkov province in the second half of the XIX – early XX century. We analyze the efficiency of regional agrarian reforms and solve related problems of economic and social local peasant population, traced the main directions and results of peasants agriculture field crops and livestock as important components of social and economic development post-reform Volchanskogo district.

Key words: peasantry, farm, socio-economic development, market transformation, agriculture, animal husbandry, Volchansky district.

Постановка проблеми визначається тим, що в соціально-економічній структурі пореформеної Вовчанського повіту Харківської губернії селянство складало основну частину населення, суттєво впливаючи на всі сфери соціально-економічного, культурного та побутового розвитку Вовчанського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. Актуальність теми дослідження визначається її недосконалістю розробки у вітчизняній та світовій історичній науці. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії селянського господарства Вовчанщини. Тому без детального дослідження господарської діяльності селянства Вовчанського повіту неможливо об'єктивно зрозуміти основні шляхи історичного розвитку цього регіону, особливості та динаміку ринкової трансформації сільського господарства Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія теми відображає складність та багатогранність характерний для ринкової трансформації селянського господарства Вовчанського повіту Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Суттєвий внесок у наукову розробку окремих аспектів соціально-економічного розвитку Вовчанського повіту Харківській губернії зробили такі дослідники як А.М. Авраменко [1], Є.С. Гордеєнко [3], І. Клингген [17], М.Л. Шаховський [24] та ін. В їх роботах аналізуються окремі аспекти особливостей та ефективні проведення аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. в Вовчанському повіту Харківській губернії, розглядаються деякі питання пов'язані з розвитком селянського господарства, з соціальними, культурними та побутовими проблем селянства. Роботи попередників вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми узагальнююче дослідження. Проте, спеціальної праці, яка б саме з наукової точки зору

охоплювала пореформену історію селянства Вовчанського повіту Харківській губернії, ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні особливостей ринкової трансформації селянського господарства Вовчанського повіту Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст., в аналізі ефективності проведення в регіоні аграрних реформ та вирішення пов'язаних з ними господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого селянського населення, в реконструкції селянського господарства як важливої складової соціально-економічного розвитку пореформеної Вовчанщини.

Виклад основного матеріалу. Територія на якій у другій половині XIX – на початку XX ст. знаходився Вовчанський повіт Харківської губернії була заселена досить давно. Археологи знайшли тут дві неолітичні стоянки (V – VI тис. до н.е.), кургани раннього бронзового віку (III тис. до н.е.) та поселення черняхівської культури (II – V ст. н.е.). В VIII ст. в регіоні було побудовано з білого каменю місто-фортеця, яке стало одним з прикордонних укріплень Хазарського каганату. Алано-болгарське населення міста – носії салтівської археологічної культури, мирно проживало поряд зі слов'янськими племенами сіверян на протязі майже трьох століть. Занепад міста на початку X ст. був пов'язаний з вторгненням зі сходу кочових племен печенігів, потім половців, а потім монголо-татар [2, с.49].

В 1674 р., під час освоєння Слобожанщини українськими козаками та переселенцями із центральних районів Росії, на березі річки Вовчий, на місті старого салтівського городища виникла слобода Вовчі води (Вовче). Її жителі, переважно козаки, займалися хліборобством і одночасно захищали край від набігів кримських татар. Поступово слобода втратила значення військового поселення і стала адміністративним центром Вовчанської сотні Харківського слобідського полку, а після ліквідації полкового устрою у 1768 р. стала центром Вовчанської повіту Слобідсько-Української губернії. З 1776 р. слобода отримала нову офіційну назву Вовчанськ. З 1780 р. Вовчанськ стає повітовим містом Харківського намісництва, з 1796 р. – Слобідсько-Української губернії, а з 1835 р. – Харківської губернії [16, с.280].

Населення Вовчанську та Вовчанського повіту в цей час займалось сільським господарством та різноманітними промислами і ремеслами. В XVIII ст. у Вовчанську щороку проводилось 7 ярмарків, а в XIX ст. – вже 9, на яких продавались місцеві та привізні товари. У другій половині XIX ст. економічний розвиток Вовчанську значно поживався, почався перехід до товарно-ринкових відносин. Населення міста досягло 9 тис. чоловік. В 1865 р. у місті діяло два цегельні, сало топлений й пивоварний заводи, паровий млин й завод по виробництву лійових свічок. Через 15 років тут вже нараховувалося 16 підприємств. На початку XX ст. з'явилися деякі нові підприємства, зросла кількість лавок та крамниць, а чисельність ремісників досягла 2584 чоловік [16, с.289].

Аграрні реформи 1860-70-х років ознаменували перехід селянського господарства Вовчанського повіту Харківської губернії на товарно-ринковий шлях розвитку. При цьому головну роль відігравали кардинальні зміни у поземельному устрою селянства. Для колишніх поміщицьких селян такі зміни були визначені передусім умовами реформи 1861 р. В результаті її здійснення загальні розміри селянських наділів у Вовчанському повіті скоротилися приблизно на 20%, а середній душевий наділ у 60-70-ті рр. XIX ст. склав 2,4 дес. В найбільш складному економічному становищі опинилися неокладні селяни, які отримали приблизно по 1 дес. орної землі, а також селяни, що перебували до реформи на становищі дворових і по умовах реформи взагалі не одержали польових наділів. У ряді випадків також погіршувалася якість надільної землі. Поміщики Вовчанського повіту, прагнучи закріпити за собою родючі ділянки, переселяли на непридатні землі цілі села. Скорочення селянської ріллі та збереженні значної частини земель у поміщиків стало стимулятором швидкого переходу колишнього поміщицького села Вовчанського повіту від натурального до ринкового господарювання [4].

Чисельність державного селянства після 1861 р. значно зросла за рахунок селян дрібнопомісного дворянства. Підготовки до реформи державного села почалася ще в 1848-1853 рр., коли в Харківській губернії був складений земельний кадастр. Закон 1866 р. “Про поземельний устрій державних селян” й інші законодавчі акти фактично закріпили за ними всі колишні наділи та всі ті права, якими вони користувалися і до реформи. В результаті після проведення в губернії реформи (1866-1872 рр.) загальне землеволодіння державних селян навіть збільшилося на 1,3%. Вони отримали в середньому по 4,5 дес. землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян. Старозаймочні землі також були віднесені законодавством до розряду державних, що спричинило численні скарги селянських громад до казни [23, с.392].

За наступні після аграрних реформ десятиліття становище із забезпеченням селян Вовчанського повіту земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок XX ст. наділи колишніх державних селян уже зменшилися в середньому до 2,8 дес., а колишніх поміщицьких –

аж до 1,3 дес. землі на наявну душу. На 1914 р. ці показники, як свідчать земські джерела, стали ще меншими. Таким чином тенденція до загострення селянського малоземелля постійно залишалася суттєвим явищем в соціально-економічному розвитку Вовчанського повіту. Ще одним наслідком еволюції поземельних відносин був інтенсивний процес переділу надільної землі, поступової концентрації її в руках заможної верхівки села. В результаті цього на початок ХХ ст. вже близько 23% селянських господарств Вовчанського повіту можна було віднести до заможних – вони мали більше 10 дес. польової землі. Ділянки решти залишались значно меншими – 66% мали від 10 до 3 дес., а 11% – менше 3 дес. Приблизно чверть селянських господарств на цей час зовсім втратили свої польові наділи [19, с.183-184]. Явну нестачу надільної землі селяни Вовчанського повіту змушені були компенсувати або за рахунок купівлі, або за рахунок оренди. Всього за період з 1861 по 1914 рік у поміщиків і казни селянами повіту було придбано до 50 тис. дес. землі. Крім того, ними щорічно орендувалося 10-15% до надільної землі. За кожен орендовану десятину сплачувалося в залежності від регіону від 2 до 18 крб. [6, с.48-49].

Основні тенденції характерні для сфери поземельних відносин у Вовчанському повіті значною мірою визначали шляхи та динаміку розвитку селянських рільницьких господарств. У цій сфері помітне зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило тенденцію до збільшення селянських посівних площ і значних змін в їх структурі, що проявилось в заміні одних культур та сортів іншими. В Вовчанському повіті губернії поступово складалася регіональна спеціалізація з виробництва окремих видів сільськогосподарських продуктів як зовнішній прояв товаризації землеробства. Основну частину посівних площ Вовчанського повіту протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. повсюдно зайняли такі культури як озиме жито, ярова пшениця, ячмінь і овес [5].

Найбільш динамічно за період з 1861 по 1914 р. підвищувався ринковий попит на жито у зв'язку з загальним подвоєнням зростання населення Харківської губернії, а особливо із збільшенням тут кількості міського населення. Зріс попит на українське жито і на зовнішніх ринках. У Вовчанському повіті жито ще з ХVІІ ст. було досить традиційною сільськогосподарською культурою. Воно давало добрі сходи на різних ґрунтах, було стійким до посух і морозів, до того ж не вимагало великих затрат на внесення добрив. Як один із головних продуктів селянського харчування, жито займало близько двох третин озимих полів чи до 20% всіх зернових посівів у селянських господарствах Вовчанського повіту [4]. Основне місце посідали такі його сорти, як ваза, криця, муравівське та ін. У Вовчанському повіті переважало озиме жито. Ярове зустрічалось як виняток, бо було нерентабельним – його врожай був майже на чверть нижчий, ніж озимого. Урожайність жита в другій половині ХІХ ст. становила до 60 пудів з десятини, а на початку ХХ ст. вона ще дещо піднялася. У Вовчанському повіті жито було не лише важливим продуктом для харчового ринку, але й сировиною для чисельних місцевих винокурних заводів [9, с. 11-14].

Друге місце в селянському рільництві Вовчанського повіту належало пшениці. Її вирощування вимагало більше зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої землеробської техніки, а тому було під силу тільки економічно сильним господарством. Разом з тим з кожним десятиріччям селянство Вовчанського повіту все більше переваги надавало саме пшениці, як культурі більш рентабельній і ринковій. Вона мала різноманітне застосування і використовувалась, навіть, у своїх відходах, як добра кормова культура. Вовчанська пшениця також дуже високо цінувалася в тих закордонних державах, куди вона вивозилась на продаж. У кожній волості залежно від ґрунту та клімату культивували різні сорти пшениці. Найкращими вважались озимі тверді арнаутка та гірка. Поруч з цими сортами у Вовчанському повіті сіяли й прості пшениці – полбу та польську, що були менш вимогливими до якості ґрунту. Селянська пшениця скуповувалась купцями, які великими партіями вивозили її на загальноєвропейський та зарубіжний ринки [10, с.49-52].

Третє місце в зерновому господарстві селянських господарств Вовчанського повіту займав овес, який був одночасно і фуражною, і харчовою культурою. Тут вирощувалась до 12 сортів вівса білого й чорного, виключно ярового. Довгий час популярним тут був так званий шатилівський, майже білий овес, урожайність якого доходила в деяких селах Вовчанщини до 80 пудів з десятини. Але, як й по всій Харківській губернії, за виключенням Харківського і Богодухівського повітів, посіви вівса у Вовчанському повіті поступово скорочувались поступаючись місцем житу, пшениці та деяким іншим культурам [13, с.373-376].

Ячмінь у другій половині ХІХ ст. теж став користуватися значним попитом на світовому ринку і придбав значення експортної сільськогосподарської культури, у зв'язку з чим посіви під ним з року на рік збільшувалися. Вже на початку ХХ ст. ячмінь займав до 30% орних земель Вовчанського повіту. Крім переробки на харчові продукти, він йшов на виготовлення пива та горілки [22]. Колись традиційна для Вовчанського повіту гречка, яка завжди користувалась особливою пошаною у землеробів, не витримала конкуренції із експортними зерновими культурами. Поступово йшло скорочення її посівів, які в результаті зменшились до 5% загальних

посівних площ [21]. Ще одну зернову культуру – кукурудзу також вирощували селяни Вовчанського повіту [14, с.509-510].

Ще одною суттєвою ознакою ринкової перебудови селянського землеробства Вовчанського повіту в другій половині XIX – на початку XX ст. було динамічне збільшення посівів під технічні культури, насамперед під цукрові буряки і картоплю. Частина селянства спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків. Місцеві родючі землі та клімат дозволяли одержувати врожаї в 70 і більше берковців з десятини [20, с.30-32]. В цілому по Харківській губернії за 1861-1912 рр. посіви буряків збільшилися з 4 до 64,8 тис. дес., тобто в 16 разів [6, с. 118]. Картопля в селянських господарствах Вовчанського повіту теж набувала поширення. Лише за 1870-1990-ті роки посіви цієї технічної культури зросли на 300% [8, с. 26-28]. Посіви соняшників займали близько одного відсотка селянських полів [9, с. 22]. Селянські посіви під коноплі у Вовчанському повіті щорічно займали від 0,7 до 1%, а під льон – до 0,4% загальних площ. Наприклад, у 1912 р. під коноплі селянами було засіяно 2,3 тис. дес. ріллі, а під льон – 0,6 тис. дес. При цьому переважна частина зібраного волокна була використана як сировина для кустарного прядіння і ткацтва [13, с.391-392].

Поруч із рільництвом другою важливою галуззю селянського господарства Вовчанського повіту було тваринництво. Розвиток товарно-грошових відносин викликав уже в перші пореформені десятиліття розклад натурального тваринництва і складання його регіональної спеціалізації. Зокрема, селяни Вовчанського повіту вирощували для продажу коней. Сталися суттєві зрушення в структурі селянського стада – збільшилася питома вага коней і корів, знизилася частка овець, кіз і свиней. У цих абсолютних і відносних посуваннях проявилася одна із закономірностей розвитку селянського тваринництва в умовах ринкових відносин. Значна частина худоби вивозилася звідси за межі Харківської губернії, перш за все в Курську, Орловську, Тульську, Воронежську губернії та в Москву [15, с. 442-445].

Спеціалізація землеробського виробництва закономірно і дедалі гостріше висувала для селянських господарств питання про добрива. Однак у наявних джерелах відзначалося їх недостатнє розповсюдження у Вовчанському повіті, що вкрай виснажувало ґрунти польових наділів. В результаті врожайність зернових і технічних культур на селянських полях та інтенсивність її динаміки помітно відставали порівняно з показниками у поміщицьких господарствах. В сукупності селянське малоземелля, що чимраз посилювалося, слабке поширення добрив, відносно примітивна техніка землеробства, низька врожайність та інші фактори спричиняли систематичні неврожаї на селянських полях. Так, лише за 1870-1890 рр. у земській статистиці згадувалося 16 неврожайних років. Особливо сильним неврожаєм був відзначений 1891 р. [18, с. 190-191].

Розвиток селянських господарств Вовчанського повіту ускладнювався тим, що вони були вкрай обтяжені різноманітними податками і платежами. Податки, які збиралися з селянських господарств, дуже часто не відповідали прибутковості їх наділів, що особливо виявлялося у неврожайні роки. В середньому по Вовчанському повіту платежі та відбутки становили до половини чистого доходу з десятини орної землі, але за цим показником ховалося багато селянських господарств, у котрих платежі навіть перевищували дохідність їх земель. Таким чином, податковий прес в основному не відповідав платоспроможності селянських господарств, що призводило до швидкого зростання недоїмок, тобто до хронічної заборгованості селянських господарств по грошових зборах. Особливо вони збільшилися в період сільськогосподарської кризи 1880-90-х років [11, с. 73-78]. Неможливість повної виплати різних податків та оплачуваних грошима відбутків болюче позначилася на стані значної частини селянських господарств Вовчанського повіту, призводила до їх зубожіння і спонукала до активних пошуків нових джерел прибутку, в тому числі і поза своїми польовими господарствами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, протягом другої половини XIX – початку XX ст. розвиток ринкових відносин проявилися в усіх складових частинах селянського господарства Вовчанського повіту. Зростаючий зв'язок з ринком підвищував роль грошей у житті селян і породжував потребу постійного пошуку додаткових джерел прибутку. В результаті цього Вовчанщина за цей період стала одним з головних регіонів товарного землеробства у Харківській губернії з яскраво вираженою спеціалізацією з виробництва зерна та цукрового буряка. Господарча діяльність селян Вовчанського повіту створювала всі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для ринкової трансформації всього українського народного господарства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А.М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – нач. XX века / А.М. Авраменко: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. – 26 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния. – СПб.: Департамент Ген. штаба, 1891. – 383 с.
3. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.

4. Державний архів Харківської області. Ф. 3.– Оп. 28. – Спр. 229. – Арк. 9-12.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 49.
6. Доклад Волчанскому уездному земскому собранию 1914 года. – Х.: Изд-во губ. земской управы, 1914. – 189 с.
7. Доклад председателя Волчанского уездного комитета о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Х.: Изд-во губ. земской управы, 1904. – 93 с.
8. Доклад Волчанскому Очередному Уездному земскому собранию 1912 года. – Волчанск: Б.и., 1912. – 116 с.
9. Доклад Волчанскому Очередному Уездному земскому собранию 1909 года. – Волчанск: Б.и., 1909. – 39 с.
10. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1913 года. – Х.: Тип. губ. правления, 1913. – 198 с.
11. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1898 года. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1898. – 118 с.
12. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
13. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1912. – 429 с.
14. Ежегодник МВД. Год шестой 1910. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 717 с.
15. Историко-статистический обзор промышленности России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1889. – 528 с.
16. Календарь Харьковского губернского земства. – Х.: Т-во «Печатня Яковлева». 1915. – 6, 329 с.
17. Клиngen И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клиngen. – Харьков: Тип. Окружного штаба, 1882. – 378 с.
18. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1908. – 328 с.
19. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. – 228 с.
20. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – Спб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с.
21. Харьков. – 1870. – №324.
22. Харьковская вечерняя газета. – 1902. – 19 мая.
23. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении за 1903-1904 год. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1906. – 543 с.
24. Шаховский М.Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году / М.Л. Шаховский. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1891. – 135 с.